Tverdota György

József Attila: Amit szivedbe rejtesz

A Freudot köszöntő vers korábbi változatában a *Biztató* címet viselte, s ezt alakította tovább a költő születésnapi gratulációra alkalmas szöveggé. Nincs expressis verbis ítéletként kimondva, de a kezelés módja leleplezi, hogy a kutatás a *Biztató*t az *Amit szivedbe rejtesz* című vershez képest csak másodlagosnak értékeli. E mellett az értékelés mellett szólhat, hogy a költő az utóbbi költeménnyel köszöntötte Freudot nyolcvanadik születésnapján. A *Biztató*t folyóiratban nem publikálta, míg a köszöntő vers a Szép Szó után a *Nagyon fáj* kötetben is helyet kapott. A *Biztató* csak poszthumusz látott napvilágot. Csakhogy ilyen sors az *Altató*t is érte, s ez mit sem ártott presztízsének. Az elbírálásban tehát érdemes óvatosan eljárnunk.

Egy tőről fakadó, de redukálhatatlan önálló jelentőségüket megőrző rokon versekkel József Attila korábbi pályaszakaszában számos alkalommal találkoztunk. Ilyen a két *Favágó,* és ilyen a még korábbi verspáros, a *Zuzmara* és a *Kínos, szögletes mulásom*. Esetünkben a *Biztató* harmadik strófája fogalmaz meg vélhetően először egy önfelszólítást a szem és a szív munkájának összehangolásáról: „Amit szemeddel sejtesz, / sziveddel várd ki azt, / amit szivedbe rejtesz, / szemednek tárd ki azt.” Ezt fogalmazza újra variációsan az *Amit szivedbe rejtesz:* „Amit szivedbe rejtesz, / szemednek tárd ki azt; / amit szemeddel sejtesz, / sziveddel várd ki azt”. Ezt a képletet variálja tovább a záró strófában: „Amit szemeddel sejtesz, / kezeddel fogd meg azt, / Akit szivedbe rejtesz, / öld, vagy csókold meg azt!”

A versforma, amelyről Szabolcsi Miklós azt állapítja meg, hogy „dalos-balladás formában szól, 7–6-os keresztrímes jambusokban”, a két versben azonos. „Mindkettő a »freudista népdal« egy-egy változata.” A *Biztató* rendkívül mélyen gyökerezett József Attila költői gyakorlatába. Már 1927-ben, Párizsban született egy azonos című verse. Ha azt vizsgáljuk, hogy a címadás azonossága a véletlen szeszélye-e, annyi év elteltével adott azonos verscím mögött volt-e tudatos visszanyúlás, akkor érdemes figyelembe vennünk, hogy az 1927-es *Biztató*t a költő beválogatta az 1934 őszén megjelent *Medvetánc* kötetbe, tehát számon tartotta, vállalta. Az összevetést a két *Biztató* között érdemes elvégezni, mert a szembesítés megmutatja, merre és meddig jutott el a költő 1927 és 1936 között.

A címadás felületesen tekintve József Attila jellegzetes, félreérthető, jelenidejű melléknévi igeneves verscímei közé tartozik: *Dudoló, Biztató, Tűnődő, Favágó, Dörmögő, Altató.* A címek valójában az utánuk következő szövegek modalitását, hanghordozását jelölik, nem pedig a versek alanyaira vonatkoznak. Ennél sokkal fontosabb sorozatot képeznek azok a versek, amelyek József Attila egyik alapvető költői attitűdjét, önbiztatást tartalmaznak: *A hetedik, Vigasz, Téli éjszaka, [Az Eszmélet ciklus vázlataiból].* Végig követhetjük, hogyan tolódik el az önbiztatás a jövőbe vetett remények eltorzulása, minimálisra zsugorodása felé a *Világosítsd föl, Tudod, hogy nincs bocsánat, Karóval jöttél* című versekben.

Az 1927-es *Biztató* a nyomorúságos viszonyok között élő, nélkülöző fiatalember önvigasztalása. Azt üzeni: Az életfeltételek most alig elviselhetőek, de bízzál abban, hogy megjavul a helyzeted. Vigyázz magadra e jövő érdekében: „Zizeg a szalma, menj, aludj"; „őrizd meg jól az életed"; „kerül majd egyszer asszony is". Ezt a logikát követi *A hetedik* önfelszólítása erőink meghétszerezésére, vagy a *Vigasz* kezdő sora: „Ne hadd el magad, öregem". A teljesen természetes biztatás fordul fonákjára a kései *Biztató*ban: „Csomagodat ne bontsd ki, / ha véginségre jutsz". A „véginség" különös neologizmus, a mindent nélkülözés, a teljes nincstelenség állapotát jelentheti, s a tanács épp az ellentéte annak, amit ilyenkor adhatunk: Erőforrások híján legfőbb ideje, hogy a nélkülöző kibontsa magával hozott csomagját. Az ésszerűséggel szembemenő tanács abszurditását csak az mérsékelheti, hogy a késői önbiztatások között számos ilyen fonákjára fordított biztatást találunk: „Ne vádolj, ne fogadkozz //… Maradj fölöslegesnek, / a titkokat ne lesd meg".

A kései *Biztató* következő önfelszólítása azonban az első *Biztató* szelleméhez tér vissza, teljes odaadásra, az áldozathozataltól sem tartózkodó elköteleződésre ösztönöz: „Azért véredet ontsd ki, / amiért sírni tudsz." A második versszakot záró önfelszólítás sem egyik, sem másik szélsőséghez nem sorolható, hanem titokzatos, nehezen megfejthető parancsot foglal magába: „alkosd meg végzeted". A mondat paradox voltát az adja, hogy a végzetet elfogadhatjuk, elviselhetjük, eltűrhetjük, elszenvedhetjük, de nem mi alkotjuk. Ez a felszólítás *A hetedik* „hét emberként szállj a sírba" sorára emlékeztet, ugyanis a sírba szállásunk nem a mi cselekvésünk, hanem valami, amit elszenvedünk. A strófa másik két gyönyörűen rejtélyes kifejezése az ég „késő fordulásáról" és az alany „lassú jajdulásáról" kiegészíti a zárósorbeli enigmát.

A vers záró strófája szívszorító emléket foglal magába: a csavargásból későn hazatérő gyerekét megkönnyebbült felsóhajtással, megbocsátó szemrehányással fogadó édesanya képét: „»Hol csavarogsz,

te vásott?« / Aggódva vár reád, / megvetvén elmulásod, / csendes édesanyád". A gyermeket ért egykori korholás szava a felnőttből a feloldódás reakcióját váltja ki. A biztatás „mit tegyél"? „mit ne tegyél?" felszólításainak sorozatába illeszkedik be az a strófa, amelyből a rokon vers, az *Amit szivedbe rejtesz* kipattant.

A *Biztató* harmadik strófája az első két strófa önfelszólításait újabb önbiztatással bővíti: olyan művelet elvégzését javasolja, amely némileg a heideggeri alétheiára, valamilyen elrejtőzött tartalom felfedésére biztat: „Amit szemeddel sejtesz, / sziveddel várd ki azt, / amit szivedbe rejtesz, / szemednek tárd ki azt." Ez a kitárásra biztatás egyértelműen pszichoanalitikus eredetű. Szinte csoda lett volna, ha a költő pályáján egyszer csak nem került volna sor arra, hogy a vers megszólítottjának a pszichoanalízis alapműveletének elvégzését javasolja. Az emlékezők ugyanis amellett tanúskodnak, hogy a költő vérre menő vitákban tört lándzsát az analízis hatékonysága mellett, s a terápia lefolytatására biztatott.

Sógora, Bányai László 1936-ra vonatkozóan így emlékezik: „[A]z »orvosi kezelés«-hez… jobban ragaszkodott már Attila, mint a mindennapi betevő falathoz. Ugyanígy ficamodott ki a mindennapi dolgokról alkotott véleménye és így bicsaklott meg eleddig gyermeki tisztaságú kedélye is. Lassanként egyetlen mondatot nem lehetett neki mondani, úgyszólván kisujjal nem lehetett érinteni anélkül, hogy tüstént rá ne tért volna vesszőparipájára, nyomban ki ne buggyant volna belőle a szó: analizis. És pillanatok alatt végnélküli fejtegetésekbe tévedt, amiben nem lehetett tudni, mi volt a gyötrelmesebb: rá sem figyelve úgy tenni, mintha hallgatná az ember, vagy irtózatos fegyelmezettséggel megkísérelni nyomon követni őt. … Csak az eredmény volt… állandóan és pontosan ugyanaz: kölcsönös zaklatottság s Attila többször megismételt és útravalóként adott komor intése: – Menj analizisre!" Vágó Márta így idézi föl a költő eltökéltségét az analízis mellett: „Kifejtette, hogy a serdülés idejében mindenkinek analízisbe kellene menni, konfirmáció vagy bérmálás helyett, »rendezni ösztön és tudat viszonyát«". Szántó Judit pedig egy vicc kapcsán idézi élettársát: „„Hogy az analízisben mi a csoda, azt még nem tudom, de tulajdon javulásomban érzem, akármit is mondtok".

Az idézeteket folytathatnánk, de ennyi is elég annak alátámasztására, amit Ignotus Pál az *Amit szivedbe rejtesz* születéséről ír: „mint szerkesztőtársak is sokat üldögéltünk együtt… Ült a kávéházban, csillogott mongolos szeme, mozgott az ádámcsutkája, amint rám nézett, és mintha találós kérdést adna fel, úgy kérdezte: – Tudod-e mi ez? *»Amit szivedbe rejtesz, / szemednek tárd ki azt; amit szemeddel sejtesz, / sziveddel várd*

ki azt.« – Négy jambikus sor. Nem tudom, ki írhatta. – Az nem is fontos. A fontos az, hogy benne a pszichoanalízis lényege." Ha az emlékezés hiteles, akkor feltételezhetjük, hogy a *Biztató* biztatásai között a költő mintegy ráhibázott valamire, amiben felismerni vélte a pszichoanalízis lényegét. Ezt a négy sort kiemelte az eredeti versből, némileg változtatott a szerkezetén, és egy új, önálló vers kiindulópontjává emelte. Hogy a költő tett ilyen kijelentést, nem érdemes kétségbe vonnunk.

De ha csakugyan célba vette a jambikus strófával a pszichoanalízis lényegét, kérdés, sikerült-e eltalálnia a célt? A lövés sikere nem magától értetődő. Mindenek előtt: a kijelentés tárgya nem a terápia. Az orvos – beteg szereposztás teljesen hiányzik a strófából. A feltárulás megmarad az alany egy személyes tapasztalata. Nincs külső tanúja. A strófa önismereti aktus elvégzésre biztatja a megszólítottat, nagy eséllyel önnönmagát. Feltűnik a kezdő formula különös nyelvi megoldása: „amit szivedbe rejtesz". Nem: „ami szivedben rejlik", ami tehát ott van akkor is, ha nem rendelkezel fölötte, mert akaratodtól függetlenül megtölti bensődet. Te vagy, aki a szívedbe elrejtettél valamit. Lehet, hogy nem most tetted, lehet, hogy megfeledkeztél róla, lehet, hogy többé nincs fölötte uralmad, de jelenléte a szívedben mégis csak a te cselekvésed eredménye. Ezzel az elrejtett tartalommal kellene előállni. Amit elrejtettél bensőd rejtekhelyére, akár ismert számodra, akár nem, azzal most el kell számolnod, azt fel kell fedned. Nem mások előtt kell róla számot adnod, hanem magadnak. A szóhasználat azonban nem zárja ki, hogy a „rejtesz" „rejlik" értelmében vehető: „A föld mélye kincseket rejt". A „rejt" ige ez esetben történést és nem cselekvést jelöl.

Nem kevésbé különös a személyiséget alkotó belső instanciák: a szív és a szem kiválasztása, s a két instancia közötti viszony sem. Ha elfogadjuk, hogy itt – Németh Andor szavaival – „József Attila gyönyörű szenvedélye", „a tudatosításra való törekvés" lépett működésbe, akkor a vers mondandóját ehhez a feltételezett tervhez kell igazítanunk. Csakhogy az első strófa nem az ösztön meg az ész, a tudattalan és az öntudat relációját fogalmazza meg. Két metafora (metonímia), a szív és a szem áll egymással szemben.

A szív József Attila költészetében sokszorosan megterhelt metafora. „Előéletének" legkiemelkedőbb pontját az egész pályát besugárzó *Tiszta szívvel* képezi, amelyben egyebek között a „gyönyörűszép szívemen" jelzős szerkezet is olvasható. A mi számunkra a képzet fejlődésének az a stádiuma az érdekesebb, amikor a személyiséget meghatározó belső instancia mélylélektani dimenzióval bővül. „Én nem tudtam, hogy annyi szörnyüség / barlangja szivem" – olvassuk 1935-ös szonettjében. A szív

tehát barlang, amelyben szörnyűségek lappanganak. A barlang-képzet már az *Ódá*ban is a szívhez társult, ahol „a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő, fondor magány"-ról esett szó. A fogalmi jelentéshez talán legközelebb az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* részlete kerül: „Az elme, ha megért, megbékül, / de nem nyughatik a szív nélkül. / S az indulat múló görcsökbe vész, / ha föl nem oldja eleve az ész." A szív tehát az emberi bensőnek az a „része", ahol az indulatok rejtőznek. Ha valahol, hát itt találunk rá ösztön-énükre, a bennünk lévő tudattalanra. Az analízisben ezek a rejtett tartalmak kerülnek napvilágra, s ennyiben a strófa kétségtelenül az analízis lényegét veszi célba.

Fenntartást a másik belső instancia, a „szem" metaforája miatt érezhetünk. Az *Alkalmi vers* „elme" vagy „ész" szavait pontosabban eltalált ellentétnek gondolhatjuk a „szív"-vel átellenben. Ha a közkeletű felfogásból indulunk ki, a szem a külvilágból érkező benyomások befogadására szolgáló érzékszerv. A szemléletet, az észrevevést, észlelést, figyelmet, felismerést, távolba ismerést kapcsolhatjuk hozzá. A lelki gépezetről alkotott freudi felfogásban azonban a tudat a legfelső szinten helyezkedik el, egyszerre irányul kifelé, a környezetünk irányába, és befelé, a belső tartalmak körére. A „szem" metaforája tehát csúsztatás nélkül alkalmasnak tekinthető a tudatosulás képi megjelenítésére.

A tartalmakat rejtő szív és a tartalmakat feltáró szem között összehangolt működés, szereposztás mutatható ki. Ezen a ponton érdemes visszanyúlni a költői pályának a freudi tájékozódást megelőző szakaszába. A költő egyik legkorábbi verse, *A szív s a szem,* amit nyugodtan minősíthetünk zsengének, már tartalmazza ezt az együttműködést, még hozzá a szerelmi érzés körében: „A szív érez, a szem kutat"; „a szív sóhajt…/ A szem ellesi az óhajt"; „A szem, ha nincs vis-a-vis-ja / Rejtett kincsét előhíjja". Ilyen mérvű, meghökkentő előzetes megfogalmazás olvastán fejlődést két irányban konstatálhatunk: egyrészt az ifjúkori ügyetlenségek, félszegségek lefaragásában, másrészt a szív és a szem köznyelvi relációjának tudós tartalmi elmélyítésében. A *Medáliák*-ciklus *3.* darabjában egy különös sorpárra bukkanhatunk, amely egy „fáradt almát" rajzol meg: „a hernyó rágott szívéig szemet, / kinéz hát rajta és mindent belát". Itt a szív és a szem képzete között úgyszólván azonosság támad. A szereposztás újra-felbukkanása arra utal, hogy a pályakezdéskor megfogalmazott reláció a műhelyben makacsul fennmaradt, míg 1936 tavaszán újra sor került kilépésére.

A megalapozó két sor folytatásában a szereposztás egyfajta megfordítása történik. A megfordítást annyiban szó szerint érthetjük, hogy a *Biztató* kiindulópontul választott strófájához képest a két sorpár fel-

cserélődött. A „látás", amire a szem képes, itt „sejtéssé", tehát bizonytalan körvonalú látvánnyá gyengült. Híres egysorosához fűzött ajánlását is ezzel az igével indítja: „Legalább N. A. sejtse meg". Ebben az összefüggésben az érdemi történés a szívben érlelődik meg: „sziveddel várd ki azt." Ezzel a *Biztató*ban érvényesülő program, az önbiztatás nyugvópontjára jut, felfüggesztődik, és a vers új témát pendít meg: a szerelemét.

Hacsak nem úgy fogjuk föl, hogy a szívben rejtőző titok éppen a szárba szökő szerelmi érzés, amelynek kitárulása éppen szemünk előtt zajlik le. A szerelmi kitárulkozás messziről indul, egy szóbeszéddel vagy legföljebb bölcsességgel: „A szerelembe – mondják – / belehal, aki él." A formula kiérleltebb, tautologikus változatát később a *Kész a leltár* zárlatában olvashatjuk: „Éltem – és ebbe más is belehalt már." A szerelembe belehalni – gondolatban még érződik valami kevéssé helyénvaló túlzás. A gondolat azonban József Attila egyik legfontosabb vallomásába torkollik: „De úgy kell a boldogság, / mint egy falat kenyér". Ékesszóló bizonyítéka annak, hogy József Attila élete utolsó évei nem a halálra készüléssel teltek el. A „falat kenyér" és a (szerelmi) boldogság ilyen szoros összefüggésbe hozása az önfenntartási és a nemi ösztön egyenértékűsége mellett teszi le a garast, a freudi ösztöntan fejlődésének újabb fordulataival szemben is.

Figyelemre méltó ismétlődés a harmadik strófa általánosító formulája. A második szakaszban a szerelemről kapunk olyan meghatározást, amely mindenkire érvényes, „aki él". Itt pedig a gyermek-mivoltunk egyetemességét fejezi ki a vers ugyanazzal a fordulattal: „S aki él, mind-mind gyermek". Az állítás igazságához nem fér kétség, hiszen minden létező egykor valakinek a gyermekeként jött világra. Alig észrevehető elmozdulással a költő ezt az egyetemes igazságot, az apa félretolásával az anya-gyermek kapcsolat felé tolja el: „és anyaölbe vágy". Ezzel a művelettel sokszorosan a pszichoanalitikus értelemben primér kapcsolat, az anya-gyermek viszony kerül fókuszba. Olyan kapcsolat, amely a költőt egész pályáján végig foglalkoztatta, a *Mama,* az *Iszonyat,* az *Altató* és a három „anyasirató", különösen a *Kései sirató* óta pedig szinte rögeszmés témájává vált. Nem kell kilépnie ebből a kontextusból a tovább lépés érdekében.

A folytatás egyetlen szó, az „öl" jelentésváltozatain gördül. A kiindulópont az „anyaöl", maga is két dolgot jelenthet. Egyrészt az anyaméhet, s a költő által több helyen megfogalmazott infantilis vágyát a méhen belüli állapot nosztalgikus újraélésére. Másrészt a csecsemő vagy a kiskorú gyermek igényét, hogy édesanyja ölbe vegye és szeretettel, gyöngédséggel bánjon vele. A jelentés kibővítése e ponton hirtelen az ellentétképzés logikája szerint alakul. Emlékezések szólnak arról, hogy a

költőt intenzíven foglalkoztatták a „vád – véd" típusú ellentétes jelentésű alakpárok. Itt szélsőséges esettel állunk szemben, mert ugyanaz a hangalak ágazik szét ellentétes jelentésekre. Az anyaöltől hatalmas szakadékot átugorva a gyilkoláshoz jutunk: „Ölnek, ha nem ölelnek". Az „ölni" és az „ölelni" között, mint ezt Szabolcsi Miklós is megállapítja, hasonló kapcsolat létesül, mint egykor a *Gyöngy* című versben a gyöngy és a göröngy között. Az „öl" szóval végrehajtott játékra épül a strófát lezáró kegyetlen azonosítás: „a harctér nászi ágy." Voltaképpen megfordítás ez. Ellentétét könnyebben elfogadnánk: „A nászi ágy harctér", a szerelmi együttlétet mintegy viadalként metaforizálva. De a megfordítás szinte brutális jelentést közvetít.

Ignotus Pál felidézi, milyen nehezen született meg végül az *Amit szivedbe rejtesz*. A nehézséget az okozhatta, hogy gondolatmenetébe be kellett illeszteni a köszöntést, amellyel a pszichoanalízis lényegének megfogalmazását megcélzó versbe a tan megalapítóját 80. születésnapján kívánta megajándékozni a hálás tanítvány: „Közeledett Freud nyolcvanadik születése napja. József Attila javaslatára elhatároztuk, hogy a *Szép Szó* egyik számát jobbára ennek az alkalomnak szenteljük. Ki miről ír bele? József Attilának nyomdakészen állt egy szívbe markoló költeménye, mely fájdalmasan odaillett: a *Gyermekké tettél*. Ezenkívül mondta, közölné azt, hogy *Amit szivedbe…*"

A szerkesztőtárs azt hitte, hogy a korábban említett négy sorról van szó, de a költő felvilágosította, hogy a jambikus strófa csak egy nagyobb kompozíció eleje. Kiderült, hogy a teljes szöveg még leírásra vár, s az elkészülés hosszabb időt vesz igénybe. A lapzárta közeledtekor sürgetni kezdte barátját: „Másfél óra múlva rajtaütöttem. Összeszaggatott papírlapok hevertek körülötte. Megnéztem az előtte fekvő lapot; ennyi állt rajta: *Én tőled ezt tanultam, / te nyolcvanéves agg…*" Az emlékezés azért is fontos, mert felidézi, hogy a nehézséget az eddig a pontig, a negyedik strófáig eljutott gondolatmenet köszöntővé átalakítása okozta, olyannyira, hogy úgy tervezték: a lapszám a vers nélkül jelenik meg. A nehézségek arra figyelmeztetnek, hogy a pszichoanalízis gondolatkörében és szókincsével írott vers mozaikos szerkezetű. A köszöntő strófa már harmadik nekifutás a kompozícióhoz. Szabálytalan remekmű, egyedi szerkesztési módjával elüt a költő egységesebb, koherensebb gondolatmeneteitől.

„Egy napra azonban megint eltűnt, s amikor másnap beköszöntött, kezében lobogtatta a kész verset. Kimerülten, de kissé diadalmaskodva, földerülten kérdezte: »No most tetszik?« Bizony tetszett." Ignotus Pál külön kiemeli a záró strófa szépségét, amelyben a szöveg keretes szerkezetűvé válik, az első strófa tétele variációsan megismétlődik. A

szerkesztő társ az utolsó négy sornak mindkét lényegi eltérését kiemeli: „»Amit szemeddel sejtesz« – tér vissza az első versszak harmadik sora, hogy utána érzékies keménységgel csapjon le: *»Kezeddel fogd meg azt«*. S végül a dallamnyitó mondat, átfogalmazva: immár nem »Amit«, hanem »*Akit* szívedbe rejtesz« – az embert, vagy még inkább az asszonyt, akit szeretni tudnál, *öld, vagy csókold meg azt!*" Ignotus Pál szerint az *Egy pszichoanalitikus nőhöz* című, egyetlen „udvarló vers", Gyömrői Editnek címezve, a Freud-köszöntő előtt már készen állt. Ezért is feltételezhető, hogy a verset záró módosítás már a terapeutára utal, sőt, a „rejtés" sem csak történés, hanem a szeretett személynek a szívbe zárását jelző cselekvés, s kitárás az érzés nyilvánosságra hozatalát jelenti. A „kezeddel fogd meg azt" sor az *…aki szeretni gyáva vagy* részletét előlegezi meg: „Add kezembe e zárt világ kilincsét, / könnyü kezedet – vár kinn a szabad".